

DE VEELBESPROKEN THEODORA

(CIRCA 497-548)

Het is onvoorstelbaar dat zoiets over Hare Majesteit, de hoogverheven en allervroomste, door Christus beminde, keizerin van het Byzantijnse rijk, op schrift kon worden gesteld en er is in de loop van de tijd aan het waarheidsgehalte getwijfeld. Toch zijn dit de woorden van de meest gerenommeerde geschiedschrijver van die eeuw, Prokopios van Caesarea. Hij heeft in zijn *Anekdotia* of 'Geheime Geschiedenis' de jeugd en opkomst van de door hem gehate Theodora in geuren en kleuren verteld. Door hem weten we dat zij uit de heffe van het volk is voortgekomen. Haar vader trad als berenleider op in het circus. Al heel jong stond zij op de planken en vervulde daar wat bijrollen in derderangs blijspelen. Haar glansnummer was een parodie op het verhaal van Leda en de Zwaan. Theodora kleedde zich daarvoor in het volle theater uit en 'ging wijdbeens achterover op de grond liggen. Vervolgens strooiden een paar toneelknechten gerstekorrels over haar geslachtsdelen die door speciaal daarvoor afgerichte ganzen met hun snavel werden opgepikt en opgevreten. Theodora bloosde in het geheel niet wanneer ze na afloop opstond, integendeel, ze leek zelfs trots te zijn op deze vertoning.' (*Anekdotia*, 9.27)

36

Zodra zij ouder werd verkocht zij, een betoverende schoonheid, zich aan iedere willekeurige voorbijganger als tippelaarster. Dit beroep deelde

zij met haar beide zusters. In de ogen van Prokopios was zij in deze levensfase een ontstellend vulgaire nymfomane, die het bestond herhaaldelijk bij zichzelf een abortus op te wekken. Geen wonder dat 'fatsoenlijker lieden die haar toevallig op het forum tegenkwamen, met een boog om haar heen liepen of zich snel uit de voeten maakten, uit angst de kleren van die slet te moeten aanraken en daardoor als onrein en besmet te worden beschouwd.' (*Anekdotia*, 9.27)

Blijkbaar was haar dubieuze verleden algemeen bekend, want ook de kerkhistoricus en bisschop Johannes van Efese die een oprechte bewonderaar van Theodora was, meldde dat zij *ek tou porneiou* was, dat wil zeggen: uit het bordeel, kwam. Nadere bijzonderheden vermeldt hij niet. Wanneer zij geboren is en waar, staat niet vast. Men vermoedt dat dit rond het jaar 497 is geweest en wel in Syrië of in Constantinopel.

VERBLIJF IN LIBIË EN EGYPTE

Na een bewogen en ontuchtige loopbaan in het circus, het theater en het bordeel, is zij op twintigjarige leeftijd plotseling uit Constantinopel vertrokken en als maîtresse meegegaan met de Syriër Hekebolos, die tot gouverneur van Pentapolis (Vijfsteden-gebied) in Noord-Afrika was aangesteld. Nadat zij al na korte tijd door hem smadelijk was weggejaagd, streek ze neer in Alexandrië waar ze in contact kwam met de geestelijkheid. Daar leerde zij het

37

monofysitisme kennen, de leer van de ene (goddelijke) natuur van Christus die ooit als ketterij door een concilie van bisschoppen was veroordeeld, maar die in Egypte en Syrië nog steeds vol overtuiging werd beleden. We zullen zien dat Theodora haar leven lang een oprechte monofysiet zou blijven en door de monofysieten als een heilige werd beschouwd. De Syrische historicus Michaël (1126-1199), patriarch van Antiochië, vond het zelfs nodig haar afkomst te verbloemen, want hij durfde in strijd met de feiten te schrijven dat ze de dochter van een monofysitische priester of een vrome senator was en tot haar huwelijk een kuise maagd was gebleven.

HUWELIJK MET JUSTINIANUS

Na omzwervingen keerde Theodora circa 521 in Constantinopel terug en ging in een bescheiden huisje wonen waar ze een teruggetrokken leven leidde en ijverig wol spon. Daar heeft de veertigjarige vrijgezel Justinianus haar leren kennen. Bij de eerste oogopslag viel hij voor haar knappe uiterlijk en haar sprankelende geest. In zijn ogen was zij een geschenk uit de hemel. Weldra was hij als was in haar handen. Prokopios suggereerde, boosaardig als hij was, dat Theodora hem ongetwijfeld in haar ban kreeg met liefdesdrankjes en afrodisiaca. Maar de schoonheid en intelligentie van Theodora moeten onweerstaanbaar zijn geweest. Daar kon zelfs deze historicus niet omheen en hij moet

bekennen dat 'het beschrijven van haar schoonheid in geschrifte of nabootsing in een afbeelding elke menselijke kracht te boven gaat.' (*Gebouwen*, I, 9,9) Haar gezicht viel op door de grote, donkere ogen en de fraaie, rechte neus. Ze was klein van stuk, maar had een goed figuur. Haar teint was bleek, 'zij het niet doodsbleek, eerder wat flets en ze keek de mensen altijd met een norske afstandelijke blik aan', aldus Prokopios, die eraan toevoegt: 'Aan de verzorging van haar lichaam besteedde zij overdreven veel aandacht, maar het was nog altijd te weinig naar haar zin. Het eerste wat ze 's morgens deed, was een bad nemen en het duurde eindeloos lang eer ze daar weer uitkwam.' (*Anekdotia*, I, 5-7) Zij had een voorliefde voor statiegewaden, wijde purperen mantels, met goud geborduurd, opzichtige juwelen, edelgesteente en parels.

Op dat moment was Justinianus de steun en toeverlaat van zijn oom Justinus, de regerende keizer. Hij had slechts één doel voor ogen: zo snel mogelijk met Theodora in het huwelijk treden. Maar dat bleek in de praktijk onmogelijk, want de wet verbood iedere senator uitdrukkelijk om met een actrice te trouwen. Nadat de verliefde Justinianus eerst voor elkaar had gekregen dat Theodora tot patriëciër (een eretitel) werd benoemd, wist hij zijn oom er ook nog toe te bewegen de bestaande wetten te veranderen. Voortaan mochten toneelspeelsters die hun vroegere leven hadden afgezworen, een wettelijk huwelijk sluiten en degenen die een

hoge rang hadden gekregen (in feite dus Theodora, want van niemand anders is dit bekend), met een man van de hoogste stand trouwen. De weg leek vrij, maar de hoogbejaarde vrouw van Justinus, Euphemia, verzette zich hevig. Zij gruwde van de gedachte dat Theodora haar ooit als keizerin zou opvolgen. Tot opluchting van het verliefde paar stierf de oude keizerin al binnen het jaar en toen stond niets meer een huwelijk in de weg. Waarschijnlijk is dat al in 525 gesloten. Twee jaar later, op eerste paasdag, kregen zij in de Hagia Sophia het keizerlijk purper en werden aansluitend door het volk in de Hippodroom toegejuicht.

THEODORA ALS KEIZERIN

Eenmaal keizerin geworden, bleek Theodora uitermate geschikt voor deze hoge post. Haar woelige leven van ontucht had ze afgezworen, want op een enkel boosaardig gerucht na lezen we van geen overspel of minnaar. Haar man Justinianus heeft onvoorwaardelijke medewerking van haar ondervonden en Theodora was zich dit maar al te goed bewust. In een brief aan de Perzische minister Zaberganes liet zij weten: 'Ik kan u garanderen dat u van mijn man, die zonder mijn instemming nooit iets onderneemt, een ruime beloning zult krijgen.'

Justinianus' genegenheid voor haar bleef buitengewoon groot, hij kon haar niets weigeren, overlaadde haar met geschenken en nam iedere raad van haar ter harte. Zij golden als een voorbeeldig en eensge-

SOCIALE MAATREGELEN

Een maatregel van de keizerin die nogal veel stof deed opwaaien, was het stichten van een opvanghuis voor gevallen vrouwen dat de toepasselijke naam 'Berouw' kreeg. Theodora, die op een ruime eigen ervaring kon bogen, schijnt zich voorgenomen te hebben de prostitutie aan banden te leggen. Door haar voorspraak werd het verboden meisjes door onwettige contracten de vrijheid te ontnemen. Zij ontbood de pooiers en bordeelhouders bij zich om ze de les te lezen. Daarna informeerde ze wat er was betaald voor elk meisje en onder ede verklaarden de mannen dat zij vijf *solidi* of goudstukken per stuk hadden neergelegd. Dit bedrag kregen ze vergoed door Theodora, die bovendien aan ieder meisje één *solidus* en een nieuw kleed gaf voordat ze naar hun ouderlijk huis werden gestuurd – een initiatief dat geprezen werd: 'Zo bevrijdde deze vrome keizerin de meisjes van het juk van de ellendige slavernij.' (Johannes Malalas, *Chronographia* 218, 24) Vijfhonderd anderen werden in het klooster heropgevoed. Ook ditmaal was er lof: 'Zij zuiverde de staat van de smet der bordelen, maakte een einde aan de naam van de bordeelhouders en bevrijdde de vrouwen die kampten met de ergste armoede, van de verdorvenheid die eigen aan slaven is.' Aldus Prokopios in zijn boek *Gebouwen* (1, 9, 2-4). In zijn schotschrift *Anekdotia* (17.6) voegt hij er wel aan toe: 'Helaas sprongen van tijd tot tijd een paar van die vrouwen 's nachts van het dak en

zind echtpaar en het zal een bittere pil voor beiden geweest zijn dat het huwelijk kinderloos is gebleven. Boze tongen beweerden dat dit te wijten was aan de talrijke abortussen van Theodora in de tijd dat zij als prostituee werkzaam was. Eenmaal was dit niet goed afgelopen: 'Zij probeerde, zoals ze al vaker had gedaan, van alles om de vrucht af te drijven, maar het lukte haar met geen mogelijkheid om het ongebooren kind te doden, dat al een bijna volgroeid menselijk wezen was geworden.' (*Anekdotia*, 17.16) Het werd een dochter, van wie de naam niet bekend is.

Theodora werkte met volledige inzet mee aan de hervormingen van haar man op juridisch gebied. De positie van vrouwen werd daarbij verbeterd en er kwamen veel wetten om de rechten van de vrouwen te beschermen en de gelijkheid van de seksen te onderstrepen: 'in de dienst van God is er geen mannelijk of vrouwelijk, geen vrije of slaaf'. De huwelijkswetten waren veel vrouwvriendelijker dan voorheen. Zo konden voortaan ook dochters erven, mocht een weduwe over haar bruidsschat beschikken, en ging deze bruidsschat na de dood van een vrouw terug naar haar familie. Bruidsschatten waren niet meer noodzakelijk voor een geldig huwelijk. De weduwe kreeg volledig gezag over haar nog niet getrouwde kinderen. Een vrouw kon kopen en verkopen, lenen aan en lenen van, zelfs van haar eigen man. 'Het huwelijk bestaat niet uit een seksuele relatie, maar uit genegenheid tussen echtgenoten', stond er in de nieuwe wetten te lezen.

ontkwamen op die manier aan hun onvrijwillige levenswijze.'

MOED EN VASTBERADENHEID

Hoe krachtdadig de keizerin kon optreden, werd zichtbaar in tijden van crisis. Een beroemd voorbeeld vond plaats in het jaar 532, het zogeheten Nika-oproer. Het volk was in de maand januari van dat jaar in opstand gekomen uit onvrede over het stadsbestuur. Zowel de Groenen als de Blauwen (zie pagina 16 en 17) verzetten zich krachtdadig tegen het beleid van de keizerlijke ministers. De situatie was volledig uit de hand gelopen. Gevangenen werden opengebroken en in brand gestoken. De woedende massa vernielde een deel van het keizerlijk paleis en legde belangrijke kerken, zoals de Hagia Irene en de Hagia Sophia, in de as. Tal van gebouwen langs de hoofdstraat werden met de grond gelijk gemaakt. In het hof werd crisisberaad gehouden en Justinianus dacht er al aan om de stad te ontvluchten. Op dat ogenblik kwam geheel onverwacht keizerin Theodora binnen in de zaal waar het overleg werd gepleegd. We weten van Prokopios wat ze zou hebben gezegd. Het kon haar niets schelen, begon ze, dat het eigenlijk ongepast was voor een vrouw om dappere raad te geven aan angstige mannen. In de ure des gevaars telde alleen het geweten. Wat haar betrof, zij wilde geen seconde de mogelijkheid om te vluchten in overweging nemen, ook al was dat veiliger. 'Ieder mens die het daglicht

aanschouwt, moet vroeg of laat sterven. Hoe kan een keizer zich permitteren de vlucht te nemen? Ik hoop nooit mee te maken dat ik dit gewaad verlies of de dag moet beleven waarop ik niet langer met mijn titel van keizerin word aangesproken. Wanneer u, sire, uw huid wenst te redden, staat u niets in de weg. Wij zijn rijk, en daar liggen onze scep- pen. Maar bedenk tevoren of u, als u in veiligheid bent, niet zult betreuren dat u de dood niet boven uw behoud hebt verkozen. Wat mij betreft, ik houd me aan de oude spreuk die zegt dat het keizerschap de edelste lijkwade is.' (*Oorlogen*, 1, 24.35-37) Met deze kranige toespraak heeft zij de situatie gered. Justinianus kreeg weer moed en de opstand werd in bloed gesmoord.

ARROGANTIE EN BEMOEIZUCHT

Het werd Theodora kwalijk genomen dat zij, toen ze eenmaal op de troon zat, de onderdanen uit de hoogte behandelde. Vooral de patriciërs en hoge ambtenaren moesten het ontgelden. Mogelijk wilde zij op die manier wraak nemen voor de minachting die zij van die zijde in haar jeugd had ondervonden. 'Tot de keizerin kreeg zelfs geen magistraat toegang, tenzij na veel tijd en geduld. Iedere keer moesten de bezoekers eindeloos op hun beurt wachten, als lager personeel de hele tijd zittend in een smal bedompt vertrek. Wanneer een magistraat verstek liet gaan, speelde hij met zijn leven en daarom zaten ze daar uren achtereen op het puntje van hun stoel, terwijl ieder zijn hoofd boven de anderen probeerde uit te steken om de aandacht te trekken van de eunuchen zodra die naar buiten kwamen. Op het allerlaatst, na vele dagen wachten, werden een paar bezoekers binnengeroepen en die gingen met knikkende knie- en naar haar toe om weer zo gauw mogelijk te ver- trekken, nadat ze alleen maar in het stof hadden ge- legen en de wreef van een van haar voeten met het puntje van hun lippen hadden beroerd. Het gold als zeer ongepast om ongevraagd het woord tot haar te richten of zelf een vraag te stellen.' (*Anekdotia*, 15,16) Wie zich tegen haar verzette, werd door haar meedogenloos aangepakt. Om zich te wreken en

de macht te behouden waren alle middelen geoorloofd: geweld, leugen, omkoping, jarenlange rancune, niets liet zij achterwege. Het gerucht ging dat zij onder het paleis een geheime gevangenis had laten bouwen waar tegenstanders uiterst wreed werden gemarteld en gestraft. Haar haat was onverzoenlijk.

Ook haar bemoeizucht was berucht. Met zijn gebruikelijke neiging om te overdrijven schrijft Prokopios dat alle huwelijken door haar werden geregeld, alsof ze daartoe het goddelijke recht had. Niemand mocht volgens hem zijn eigen verloofde uitzoeken, en de huwbare vrouwen werden door haar gedwongen te leven met mannen voor wie ze niets voelden. De keizerin ontzag zich niet om een weerspannige bruidegom die grapjes had gemaakt over de verloren maagdelijkheid van zijn bruid, die hem door Theodora was opgedrongen, eigenhandig een aframmeling te geven. 'Zij liet hem als een schooljongen bij armen en benen optillen door haar personeel waarna ze hem een flink pak slaag op zijn achterste gaf en hem verbood om nog langer zulke flauwe grappen te maken.' (*Anekdotia*, 17.35)

Maar ook op politiek gebied liet zij haar invloed gelden. Nadat de haar vijandige paus Agapetus was overleden, stelde zij alles in het werk om de diaken Vigilius op de pauselijke troon te krijgen. Zij stuurde hem vanuit Constantinopel met een grote som geld op weg naar Rome, maar daar arriveerde hij te laat, omdat intussen een ander, Silverius, was gekozen. De keizerin deed er alles aan om deze man

48

de zo-even benoemde patriarch uit. Justinianus moest voor de uitvoering van het hoog bevel van de kerkvorst zorgen. Een meedogenloze vervolging van de monofysieten in het oostelijk deel van het rijk en tot ver in Egypte was het trieste gevolg. Opnieuw verzette Theodora zich, zij het ditmaal minder openlijk. Wel bood zij de overijverige volgelingen van de ketterij onderdak aan, niet alleen in het Hormisdas-klooster aan de oever van de Zee van Marmara (dat een centrum voor monofysieten met vijfhonderd kloostercellen werd), maar zelfs in het keizerlijk paleis. Daar heeft de zojuist genoemde Anthimos zijn toevlucht genomen en niet minder dan twaalf jaar ondergedoken gezeten. Niemand wist meer van zijn bestaan, zelfs de keizer niet. Pas na de dood van de keizerin werd hij in een hoek van het vrouwenvertrek gevonden en door Justinianus begroet 'ter nagedachtenis van Theodora'.

DOOD VAN THEODORA

Op 28 juni 548, na een huwelijk dat eenentwintig jaar heeft geduurd, is Theodora aan een kwaadaardig gezwel gestorven. Kroniekschrijvers melden dat er aardbevingen plaatsvonden, gepaard met donder en bliksem, en dat een zuil plotseling aan gruzelementen viel. Dagenlang lag zij in het paleis opgebaard, gekleed in het purper, op een katafalk van goud. Een stoet van senatoren, priesters, onder wie Anthimos, hoofden van alle aristocratische families en dozijnen vroegere prostituees en actri-

50

zwart te maken. Het leidde ertoe dat hij op 21 maart 537 gedwongen werd de stad per schip te verlaten. Op een onbewoond eiland ver uit de Italiaanse kust is hij van ontbering gestorven. Voor Theodora was toen de weg vrij om haar gunsteling Vigilius door de clerus van Rome tot paus te laten wijden.

Zelden verliet zij de hoofdstad en als ze dat deed, ging het met veel vertoon gepaard. In het voorjaar van 533 bezocht de keizerin de geneeskrachtige bronnen van Pythion, het huidige Yalova in het noordwesten van Klein-Azië, om een heilzame kuur te ondergaan. Zij had giraffen en olifanten meegenomen en liet zich vergezellen door patriciërs en *cubicularii*, kamerdienaren, en bovendien door niet minder dan vierduizend leden van het personeel.

GODSDIENSTIGE OVERTUIGING

In één opzicht stonden de keizer en de keizerin tegenover elkaar. Om de paus voor zich te winnen maakte Justinianus de monofysieten uit voor ketters. De keizerin was zich bewust dat het rijk de steun van de welvarende oosterse provincies waar het monofysitisme het meest verbreid was, niet kon missen. Bovendien was zij, zoals we hebben gezien, deze stroming met hart en ziel toegedaan. Op haar instigatie bond de keizer in en toonde zich in zijn nieuwe bevelschriften een stuk toleranter. Er werd zelfs een monofysitische patriarch in Constantinopel, Anthimos, benoemd. Dit wekte de wreveld van de paus van Rome en hij sprak een banvloek over

49

ces stonden eromheen te rouwen. Als laatste kwam haar man die een grote halsketting om haar nek hing en toen ineenzakte. Theodora werd begraven in een kist van roze albast, die geplaatst werd in een enorme sarcofaag van groen marmer.

Justinianus, op dat tijdstip zesenzestig jaar oud, is nooit over deze klap heen gekomen en zou in de zeventien jaar dat hij haar overleefde, geen ander huwen. Bij elk besluit liet hij de naam van zijn gestorven vrouw vermelden. Telkens wanneer hij een eed zwoer, werd dit in de naam van Theodora gedaan en toen hij eens op zijn oude dag een triomftocht hield na een overwinning op de Hunnen (11 augustus 559), liet hij de processie halt houden bij de kerk van de Heilige Apostelen. Daar ging hij naar binnen om bij de graftombe van de overleden keizerin een gebed uit te spreken en een kaars voor haar zielenheil op te steken. Na zijn dood werd zijn lijk in een sarcofaag van porfier naast haar bijgezet om tot in eeuwigheid in elkaars gezelschap te zijn: de boerenzoon en de dochter van een beren-dresser.

51